

УДК 94 (477)+908+82 Ю. І. Крашевський

Стефанія Баженова

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

У статті висвітлюється малодосліджена грань творчості великого польського письменника, історика, краєзнавця, дається характеристика його історико-краєзнавчих творів.

Ключові слова: Ю. І. Крашевський, Волинь, Полісся, український народ, архіви, історія, краєзнавство, етнографічний опис, подорожі.

Ім'я Юзефа-Ігнаци Крашевського внесено в золотий фонд світової літератури як талановитого, багатогранного письменника, творча спадщина якого сягає понад 500 томів. Однак, до недавнього часу залишалась практично невідомою його інша грань – художника, історика, краєзнавця. Саме на цей бік творчості звернули свою увагу Р. Ю. Кондратюк [1, 8–12], С. Е. Баженова [2]. Зацікавлення історією України проявилось у Крашевського з дитинства, з часів його перебування на Волині у 30–50-і роки XIX ст.

Враження дитинства, яке Крашевський провів на Волині у маєтку матері, неподалік Луцька, вилилось згодом у серйозне зацікавлення історією і культурною спадщиною України. Найяскравішим проявом того захоплення стали мандрівники Ю. Крашевського у 30-х роках XIX ст. по Правобережній Україні. Враження від них разом з історією цієї землі було викладено у “Споминах про Волинь, Полісся та Литву”, які Ю. І. Крашевський опублікував 1840 року у Вільно. Книга перевидавалася ще двічі: у 1860 році в Парижі й 1985 році у Варшаві.

Джерелом написання “Споминів...” стали праці М. Балінського і Т. Ліпінського [3], В. Грондського, а також власні враження від мандрівок.

Книга вийшла у двох томах. У них, змальовуючи історію багатьох населених пунктів, автор перераховує і коротко подає відомості про замкові споруди Полісся і Волині, від яких на той час залишилися лише руїни (в Кричильську, Степані, Старому Чарторийську, Кременці, Острозі, Дубні, Млинові і т. п.). Цікавими є описи населених пунктів. Як приклад, можна навести розповідь автора про місто Славуту. Невеликий, але інформативно насичений розділ, знайомить читача зі Славутю першої половини XIX ст., в околицях якої “розтягнулися великі маєтки князів Сангушків”. Крашевський відзначає наявність у ньому фабрик, що виробляли сукно, ковдри, фланель, папір, і зазначає, що Славута на відміну від інших містечок Волині, вирізняється “набагато вищою... цивілізацією” [4].

Письменник описує князівський палац, костюл св. Дороти за містом, крамниці, згадує аптеку, “славну єврейську школу”. Багато уваги Крашевський приділяє корчмам, відзначаючи художнє оформлення їхніх приміщень у Славуті та навколишніх селах. Особливістю того краю, відзначає письменник, є оформлення ставнів мисливськими сценами або сюжетом місцевої легенди про ведмедя Маруху [5, с. 159]. В своєму творі Крашевський не обходить увагою історію євреїв і, зокрема, їхньої видавничої діяльності у містечку: “Славута з давніх часів мала відому друкарню єврейських книг, пропонуючи книги для віруючих і календарі для ізраелітів цілої Волині. Опису надрукованих тут [книг] не маємо досі жодного. Чацький наводить лише одну: “Tania czyli Likatej amerim” Зелмана Боруховича, а Немцевич у “Лейбі та Сарі” трохи щось про ту друкарню згадує” [5, с. 161].

Про Сангушків Крашевський зазначає, що вони лише “недавно сюди свою резиденцію перенесли із Заславля”. “... познайомившись з ними, неможливо їх не шанувати” [6, с. 3].

В описі Старокостянтинова Крашевський наголошує на те, що містечко є надзвичайно важливим для Волині, пунктом, “...оскільки тут знаходяться найбільші склади Волині, тут тягнуться довжелезні вервечки чумацьких маж; звідси, на зворотньому шляху, забирають

пшеницю. Містечко зсередини розсипане, вбоге, негарне; у ньому дві відновлені церкви з руїн домініканського костелу; скромний костел капучинів становить єдину оздобу... В'їхавши до містечка, мене так вразила будова синагоги особливого східноізраїльського смаку, оточена східцями, ганками, оздобленими дошками, що я, незважаючи на краплі дощу, мусів зупинитись і замалювати. Потім, ніде не зупиняючись, вирушаємо до костелу капучинів на відправу. Це костел скромний, чистий, милий, заохочуючий до моління” [5, с. 78]. І далі письменник пише:”... містечко знайшли заваленим мажами чумаків, котрих всюди цілих і поламаних, ще заповнених, вже порожніх, випряжених і запряжених на вулицях і площах було повно. Чумаки зі своїми обгорілими обличчями, задьогченими свитками, задуманими фізіономіями і обдерто – оригінальним одягом, зустрічались нам всюдно. Але тут чумаки ще не є чумаком, лише тільки в степу, де йде з валкою, є він собою, там ми його пізніше зловимо для замалювання” [5, с. 78]. Крашевський, вірний собі, не упускає нагоди зробити замальовки пам'яток історії, народного одягу, народних типів – міщан, селян, представників різних національностей.

Подорожі по Волині, Поділлі, Поліссі багаті враженнями від крайобrazів стали першим джерелом формування україністики Ю. І. Крашевського.

Під час своїх подорожей Ю. І. Крашевський не тільки знайомився з містами, містечками, селами Правобережної України, а й детально вивчав їх історію. Так, відвідавши с. Самчики Старокостянтинівського повіту, письменник писав: “...Самчики, село над Случчю ... є одним з найкращих в околиці збудованих і впорядкованих маєтків. По величезних стайнях, розлогих будівлях і відсутністю корчми можна пізнати тут ще старопольську порядну заможність у всьому, що зроблено, збудовано... Староста Чечель, напевне, був єдиним з тих людей давньої породи, хто не відсилав коней і слуг своїх гостей до корчми, а гостей зі щирістю старопольською приймав. Через це не тільки не розтринькав маєтку, а й чесно його примножив” [5, с. 92].

У другому томі “Спогадів...” Ю. І. Крашевський чимало місця відводить опису міста Луцька, і, зокрема, його пам'яток – замку Любарта, костюлу бернандинів” [7, с. 160].

Описуючи історію Волині й Полісся, історичні пам'ятки, Ю. І. Крашевський звертав увагу і на соціально-економічний стан цих земель. Відомий французький історик Д. Бовуа наголошував на тому, що відносини між поляками й українцями того часу – це найчастіше відносини між панами і кріпаками [8, с. 71]. І саме Ю. І. Крашевський – один з небагатьох, коли не єдиний, хто в згаданий період зумів затаврувати ту бездумність, з якою його співвітчизники ставилися до селян і показати, що зловживань, котрі призвели до козацьких війн XVII ст. і уманської різанини XVIII ст., стало ще більше у XIX ст. Апелюючи до співчутливих рефлексій поляків про “колоніальні війни” XVII ст., наприклад, С. Твардовського [9], Крашевський підкреслює, що вже тоді “нечуваним було панське гноблення на Русі, яке частково й призвело, а й принаймні багато в чому допомогло Хмельницькому в страшному бунті, де пролилося стільки крові. Зростаюча кількість податків, чиншів, різних виплат, поєднана невдовзі з тягарем військового постою, ставала майже нестерпною. Вимагалися дарунки для новонароджених, для наречених, навіть тепер на Поліссі й на Волині зберігся звичай дарувати панові чорну курку, полотно, крупи, горілку, випічку, червоний пояс тощо” [5, с. 175]. Євреї, котрі також визискували кріпаків, страждали від вибухів народного гніву разом з поміщиками, однак, на думку Крашевського, який, зрештою, сам був землевласником, основна відповідальність лежала на останніх: ”Справедливість, дійсно, повинна бути скрізь, але я не знаю, як погодити знання, до якого прагнемо, з нелюдською дикістю, яку бачимо майже всюди” [5, с. 170–181]. Інший сучасник Ю. І. Крашевського – О. Пшездзецький у той же час писав: “татари застали б мужиків такими, якими покинули їх на початку XIV ст. Ті ж потреби і промисел, те ж невігластво й злидні. Праця їхня подібна до праці тварин. Ними треба керувати, полишені самі на себе хлопці не працювали б ні на пана, ні на самих себе” [10, с. 78].

І розуміючи, що селян можна було б просвітити й навчати, А. Пшездзецький пише: “В руках панів знаходиться справа просвіти, справа похвальна, свята серед усіх інших. Уряд

дозволяє влаштовувати по селах парафіяльні школи. Такі школи, кімнати притулку для дітей, шпиталі для хворих (а найбільше палке й діяльне старання) через кільканадцять років призвели б до відродження багатьох сотень тисяч людей, доля яких віддана Божим Провидінням до рук панів під серйозну опіку” [10, с. 79].

Важливою віссю існуючої системи був примус, а одним з найжорстокіших його проявів – набір у рекрути. Першими кандидатами в рекрути були селяни, які намагались втекти. Для того, щоб їх упіймати, влаштовувались облави, втікача наздоганяли всім селом, а потім посилали на рекрутську комісію. “Послухайте, коли когось беруть у рекрути, – пише Крашевський, – який плач, який розпач, які ридання! Найдивніше, що в такі урочі хвилини жалоби жінки замість того, щоб приказувати і плакати, весь час тужно, немов мимохіть, співають, ідучи за возом бідного вигнанця, витирають очі й смутним співом проводжають його до містечка. Проникнувши глибше в причини сліз і жалю, помітиш у них, напевно, матеріальні підстави, хоча чого ще можна чекати від такого неосвіченого і бідного люду” [5, с. 174].

Досить часто в рекрути відправляли тих нещасних, які дозволяли собі якесь “зухвальство”; за словами А. Іванського, карали “за кожен прояв почуття людської гідності, чого тогочасна шляхта терпіти не могла, бо, на жаль, цього не розуміла і не відчувала в цьому потреби” [11, с. 67].

Працю Ю. І. Крашевського “Спогади...” без перебільшення можна вважати першою серйозною науковою спробою характеристики життя волинян та поміщиків в усіх аспектах: господарському, культурному, психологічному та етнографічному [12, с. 60]. В книзі письменник чітко розмежовує поняття “Волинь” та “Полісся” і робить спробу дати порівняльну характеристику того чи іншого регіону, ділиться своїми роздумами з приводу відмінностей між ними, наприклад у характеристиці ярмарків, що проводились у ХІХ ст.

Описуючи той чи інший населений пункт, Крашевський детально змальовує житла заможних селян та бідних, дає тонку психологічну характеристику. Ось як письменник описує хату заможного поліщука: “заболочене подвір’я, оточене хлівцями різної форми і величини, протоптана стежка до сіней, в яких повільно походжає вгодований кабан та вмощуються до сну кури” [5, с. 15–16]. Хата з піччю, біля печі – лава, в глибині – початі кросна, колиска дитяча і стіл, також оточений лавами..., біля дверей стоїть цебер, ражка, горщики на полицях і стара кварта...” [5, с. 16].

І далі: “В кутку під образами – хлібна діжа, що, як шановна, зайняла почесне місце під опікою Божої Матері, яка розпростерла над нею свій зоряний плащ” [5, с. 16].

Змальовуючи хати на Волині, письменник зазначає, що вони чисті й впорядковані, побудовані з дерева і глини, чисто побілені, з призьбою, оточені деревами і плотом, який виготовлений, за браком дерева, із землі та гною” [7, с. 110]. На відміну від поліщуків, які освітлювали домівки лучиною, в “безлісій Волині” для цієї мети використовували стебла трави “коров’яку”, які мочили, як коноплі, сушили, обтирали і палили серцевину, як свічки [7, с. 110].

Характеризуючи вдачу волинян, Ю. Крашевський пише, що це “люд слухняний і добрий при врівноваженому поведженні з ним, але в глибині серця – гордий, довго пам’ятаючий кривди і чекаючи на хвилю помсти поганим панам” [7, с. 111]. Разом з тим волиняни вміють зворушливо виявити вдячність за добро: “За найменшу допомогу і просто добре слово покійно кланяються і навіть подають до ніг” [7, с. 111].

При описі народного одягу українців письменник звертає увагу на вбрання різних соціальних верств та національних меншин: поляків, євреїв, циган. В усіх етнографічних замальовках він вміє виділити головне, не пропускаючи разом з тим жодної цікавої деталі, завдяки чому досягає влучної характеристики явища. Добра лукава посмішка письменника відчувається в описі купівлі на ярмарку в Янівцях шапок – предмету неабиякої гордості українських селян: “претенденти на нові шапки їх пробують, скубуть, гладять, усміхаються і оглядаються, чи цілий ярмарок бачить на них нову шапку” [5, с. 10]. Знаючи, яку важливу роль в одязі і житті поліщуків відіграла шапка, Ю. Крашевський, описуючи чоловічі

головні убори, зазначає, що вони в переважній більшості, сукняні, “на зразок давньої конфедератки”, прикрашені кольоровими шнурами. Взимку іноді одягали смушкові шапки, солом’яних капелюхів, на думку автора, було мало [5, с. 176].

Необхідним атрибутом одягу поліщука був шкіряний пояс з набитими мідними гудзиками, з якого звисала калитка з люлькою, кресалом, кременем і кількома монетами, старанно загорнутими у вузлик [5, с. 176]. Біля нього в шкіряному футлярі – гострий ніж та дротина для прочищення люльки [5, с. 176]. Про це не раз згадували в своїх працях відомі дослідники, як про давній, відомий ще з літописів древлян та волинян [12, с. 62]. У чоловічих похованнях обох племен часто зустрічались залізні ножі, які носили підвішеними до поясів у шкіряних чи дерев’яних футлярах, іноді скріплених мідною дротиною чи залізною скобою [13], знаходили також “ремені для причіплювання підручних речей або шкіряні мішечки, мошонки; траплялись такі мошонки і з цілим своїм інвентарем; огнивом, маленьким бруском до гостріння, кусничком сірки, кількома баранячими астрагалами” [14, с. 270].

“Жоден Поліщук – пише Ю. Крашевський, – без згаданих речей не рушає з хати, бо жити без вогню і люльки він не може”. “Завжди коли що-небудь робить в полі, запалює недалеко вогонь, а люльки. з вуст не виймає” [5, с. 176].

Описуючи жіночий одяг українців, дослідник відзначає, що в найбільшій частині Полісся він складався в той час з біло-сивого сукмана з кишенями, чобіт чи постолів, сорочки, оздобленої мережкою чи блакитно-чорною вишиванкою, що застібалась на блискучий гудзик, пояса, фартушка і “кавалка сукна кольорового, що звисав спереду і носив назву “навіска” [5, с. 175].

Юзеф Крашевський не згадує про дівочі головні убори та прикраси, а лише зазначає, що “жінки заміжні носять щодня хустки білі так само, як дівчата”, лише у дівчат визирає з-під хусток довге волосся [5, с. 175].

На відміну від мешканців Полісся, відзначає письменник, волиняни одягали сермяги (свитки) брунатного кольору (святкові – білі чи світло-сірі), обшивали їх червоними шнурами навколо коміра, кишень, рукавів. Доповненням до свит іноді слугували важкий каптур, теж прикрашений шнурами, який одягали у період негоди [7, с. 108]. Пояси у поліщуків червоні, шапки – смушкові чи сукняні, теж обшиті шнурами. Жінки одягали сорочки, прикрашені на комірі та рукавах вишитими орнаментами в білих, червоних, голубих барвах [5, с. 108]. Волинянки носили спідниці в різнокольорову (жовту, зелену, червону) клітинку. Подекуди одягали дві плахти, що звисали спереду та ззаду [7, с. 108].

Юзеф Крашевський описує верхній жіночий одяг – сермяги та короткі кафтаніки, в свята бекеші з голубого сукна, підшиті чорними та сивими смушками. Головні убори – намітки, хустки, кінці з китицями яких звисали на плечі. Є згадки і про дівочі головні убори – квіти та стрічки на лубку. Серед взуття згадуються жовті та червоні чоботи на високих підборах [7, с. 108].

Багатшими були і прикраси волинянок, які носили шліфовані коралі, а іноді золоті дукати [7, с. 108], на відміну від мешканок Полісся, основними прикрасами яких був мідний хрестик і кілька разків намиста [7, с. 175].

На основі порівняння Ю. Крашевський робить висновок про істотну різницю в економіці, побуті та одязі волинян і поліщуків. Причиною того був кращий економічний стан Волині, інші економічні умови.

Письменник звертає увагу і на вбрання зубожілої шляхти поліського села Серники. Їх сермяги були білими, як у селян, але пошиті на кшталт капоту (призібрані біля стану), кольори іншого крою, пояси не червоні, а чорні; на ногах – постолі, як у інших, але з шкіряними ремінцями [5, с. 58].

У своїй праці Ю. Крашевський намагається торкнутись всіх аспектів народної культури регіону, подати різнобічну характеристику обстеженої території, основних занять населення, одягу, звичаїв та обрядів, народних пісень.

Окремий розділ своєї книги Крашевський присвятив поліським лісам, зокрема полюванню. Письменник знайомить читача з особливостями полювання на Волині у першій

половині ХІХ ст., відмічаючи полювання з загонщиками, облавою, взимку на сарн – на санках, з силками і яструбами на птахів, тощо.

Юзеф Крашевський перелічує звірів місцевих лісів того часу – лосі, ведмеді, бобри, рисі, сарни, яструби, а також наводить низку мисливських анекдотів [15, с. 75–81].

Характерною рисою “Споминів...” Ю. Крашевського є прихильне ставлення автора до краю, його населення та культурної спадщини. Разом з тим, як і в багатьох польських авторів – попередників і наступників Ю. Крашевського, твір пронизаний ідеєю культуртрегерської місії Польщі на теренах України. Автор спостерігав, як на той час замки, фортеці, костьоли і монастирі, давні надгробки та інші старожитності, що уособлювали польську присутність на Волині, перетворились на руїни. Письменник висловлював сум з приводу того, що громадськість краю у своїй більшості демонструвала байдужість до власної культурної спадщини. Можливо, тому він і купив за 1300 рублів залишки костюлу боніфратів у Луцьку, щоб зберегти його від остаточного зруйнування.

Заслуга Ю. Крашевського у зростанні зацікавленості історико-культурною спадщиною Волині проявилась наступним чином. Окрім опису архітектури старожитностей він, як талановитий художник і графік – аматор, залишив у спадщину чимало власноруч виконаних замальовок: башти Свидригайла у Луцьку, замку у Клевані, ратуші в Олиці, архітектурних пам'яток Дубна й Острога. Ці малюнки опубліковано у другому (Париж 1860 р.) та останньому (Варшава, 1985 р.) виданнях його “Споминів...”, у різних збірниках, пов'язаних зі вшануванням пам'яті Ю. Крашевського. Вони зберегли зображення багатьох уже нині неіснуючих пам'яток Волині, а також сприяли у 1920–1930-х роках відновленню попереднього вигляду окремих з них [16, с. 20].

Юзефу Крашевському належать і замальовки деяких старовинних написів і таблиць, а також археологічних пам'яток, які йому вдалося відшукати під час власноруч здійснюваних розкопок [17, с. 235–237].

Збереженню для наступних поколінь зображень значної кількості архітектурних пам'яток Волині й Полісся сприяло й те, що Ю. Крашевський зібрав колекцію оригінальних зображень архітектурних старожитностей художників-графіків, зокрема, зображення замкової церкви в Острозі (М. Кочоровського), єзуїтського костюлу в Житомирі (А. Левінського та Ю. Собкевича), замку Радзивілів у Білій (В. Мальського), замку Клевані (В. Шотарського) й інших [17, с. 236–237].

Таким чином, праця Ю. І. Крашевського “Спомини Волині, Полісся, Литви” є цінним документальним джерелом з історії, етнографії та культури Волино-Поліського регіону першої половини ХІХ ст.

Іншим важливим історико-краєзнавчим твором Ю. І. Крашевського є “Вечори волинські”, який був написаний у 1857 році. Джерелом до написання “Вечорів волинських” стало зацікавлення письменника історією Волині, її фольклором, етнографією, а також роздуми про соціально-економічний стан краю, про причини зубожіння населення Волині.

На початку 1859 р. на сторінках газети “Литовський щоденник” Крашевський почав друкувати “Вечори волинські” і в тому ж році у Львові вони були видрукувані окремою книжкою, тиражем 200 примірників.

Структура книги побудована у вигляді уявної подорожі Волиню, від її західних кордонів до крайнього сходу. Починається твір словами: “Красива та Волинь. З однієї сторони Буг, з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні річки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під руками все, що душа і тіло забажати може. І чого тут немає! Навіть історичних пам'яток, того безкоштовного скарбу, у нас більше, ніж у сусідів, замків і замчиськ, могил, кам'яних сокир престарих. На Бога, чого тут немає! Є тут і степ і гори, хто їх не любить і пуща і болота, і Полісся страшливе, і піски з дюнами, і чорнозем – одним словом, хто що запрогне, те собі вибере. Край мальовничий і розмаїтий.

Окрім волянців, ми маємо тут мазурів, і села російських старовірів, і колонії німецькі, і єврейські села, і татарів, і караїмів. Є тут мішанина рас і поколінь. У Ковельському і Овруцькому повітах рівнина, ліси, трясовини, болота, край мало розмаїтий, смутний, але не

без приваб. У середній частині біля Луцька, Дубна, Острога, край горбкуватий, веселий, життєвий, перетятий лісками, оживлений водами, багатий могилами і замками. Далі під Кременцем гори мальовничі, а над Тетеревом і Случем скелі серед зелені гранітні” [18, с. 6–8].

Поряд із замилюванням Волиню, автор сумує за втраченим славним минулим його батьківщини. Крашевський називає Волинь “колискою богатирів” – Любартовичів над Володимиром і Луцьком, Чацького над Кременцем, Корибутів і Мнішків над Вишневцем. Але, за словами автора, “бог відвернув очі і присудив той край на спочинок самотній” [18, с. 16]. Волинська земля, на думку письменника, перестала родити славетних мужів, і в результаті постає суцільними руїнами колись могутніх замків, монастирів і костьолів. У своїх ліричних відступах Крашевський прямо не вказує на причини цієї руїни, але між рядків можемо прочитати його думку – занепад Речі Посполитої і втрата нею державності. І чи не головну роль у цьому занепаді письменник відводить шляхті, до якої і сам належить. Він відверто засуджує сибаритство і безпечний спосіб життя. “Ідучи, бачимо всюди палаци, парки, модні карети, красиву упряж, а тут же обіч люд дуже бідний і утиснутий, котрого тільки життєдайність землі рятує і то помимо панів, про добрий побут селянина мало дбаючих”. Люд волинський на лиці смутний, покірно вклоняється і навіть до ніг падає за найменшу поміч, або добре слово. Пісні невеселі, музика найчастіше меланхолійна і тужлива, смутна. Не дивно, адже кільки нападів, воєн, що нищили край, відображено в долі і піснях. Обходження панів із підданими могло спричинити це також. Люди послухні й добрі, при повільному обходженні з ними є горді, образи довго пам’ятають, чекаючи на хвилину помсти. Пани забувають часто, що вони люди. І часто не по-людськи обходяться з ними. До добрих панів відчувають тривале почуття вдячності” [18, с. 84]. Так же негативно письменник висловлюється про еліту краю, яка байдуже ставиться до свого минулого. Тоді як історичні пам’ятки гинуть, “ми звикли тільки на віддалі споглядати наше минуле, не сміючи торкнутись його, аби не забруднити глясованих рукавичок” [18, с. 110]. Ю. Крашевський пише “ми”, не відділяючи себе від решти шляхти, яку піддає критиці за байдужість до свого минулого, і беручи, на себе частину провини в тому, що так відбувається [19, с. 9].

Такими ліричними відступами пересипаний весь твір у перервах між описами населених пунктів.

Опис Волині розпочинається з крайньої західної точки Волині – містечка Устилуг над Бугом. Містечко розташоване на головному шляху, що веде до Царства Польського. Таке вигідне розташування могло б посприяти тому, щоб місто перетворилося у вогнище торгівлі й впливало б на піднесення краю, а разом з тим це одне з найбідніших містечок краю. Від колишньої величі міста залишилися лише “руїни палацу на горі... і мури капуцинського костьолу в оточенні дерев’яних халуп і єврейських корчм” [18, с. 18]. Подібна доля й іншого волинського міста Володимира.

Описуючи містечко Млинів, Крашевський вдається до великого ліричного відступу, згадуючи про колишнього власника міста – Александра Ходкевича, одного з “богатирів”, якими в минулому славилась Волинь. Письменник згадує широку просвітницьку діяльність А. Ходкевича, його громадську активність і меценатство. В один ряд з ним він ставить і Тадеуша Чацького – фундатора знаменитого Кременецького ліцею – відомого культурного і просвітницького центру Правобережної України першої чверті ХІХ ст.

Описуючи той чи інший населений пункт, Ю. Крашевський висловлює власну думку про можливість його економічного піднесення. Великі перспективи, на його погляд, має одне з найстаріших міст Волині – Дубно. Головним його “козирем” може стати торгівля. “Єврейства тут як саранчі, і ніде, окрім може славного Бердичева, немає єврейчиків жвавіших, охочих до послуг” [18, с. 86]. Знамениті Дубенські контракти, що в недалекому минулому приносили славу місту, за часів Крашевського занепали, хоча могли б зрівнятися з Бердичівськими. В зв’язку з описом Дубна Крашевський згадує одне із явищ, характерних для Волині кінця ХVІІІ ст. – спекуляція землею. Широкомасштабні оборудки цим “товаром” здійснювались саме на дубенських контрактах. Письменник називає ряд поміщиків, які

відзначились на цьому тлі. Певну увагу він приділяє магнату Понінському, який завдяки спекуляціями землею став власником величезних маєтків у середньому Послуччі, зокрема Полонного, Любара, Мирополя та ін.

У контексті спекуляцій землею, Крашевський, у ліричному відступі, торкається питання взаємовідносин шляхтича і українського селянина. Цей ностальгічний опис висвітлює письменника в іншій іпостасі – багатого землевласника. При всіх своїх демократичних поглядах він був поміщиком, який мав чималі прибутки зі своїх маєтків. На його думку, селянин і пан становили єдину родину, поєднану сердечними узами. Типовий погляд поміщика – кріпосника “благодійника і рідного батька” для своїх підлеглих, також характеризує епоху, коли поляки, незважаючи на заходи, вжиті царським урядом, залишались панівним класом у Правобережній Україні [20, с. 9]. Віками сформований уклад поміщицького побуту, його значення для кожного шляхтича, Крашевський сформулював однією фразою: “Шляхтич йшов на найбільші жертви, аби утриматись при маєтності, втрата з рук гнізда була для нього ганьбою і соромом; воно робило з нього те, чим він був, членом суспільного побуту, пестуном історичних пам’яток, батьком підданих та їх братом” [18, с. 98].

Опис побуту шляхти Крашевський не випадково навів одразу після спекуляцій землею. Саме в цьому він вбачає головне зло, яке призвело до занепаду родинних гнізд, а також розрив ідилічних стосунків між паном і селянином, коли разом із землею почався і продаж душ.

Письменник описує м. Остріг, особливо наголошуючи на внескові князів Острозьких в економіку, культуру Волині. Загалом Ю. Крашевський у своїй творчості ще не раз звертатиметься до історії того багатого і славного роду [21, с. 63].

При описі Старокостянтинова Крашевський, власне, використав матеріали, які були вже опубліковані у “споминах Волині, Полісся та Литви”. І скрізь одна і та ж картина – руїни колишньої великої, зниклої з мап Європи держави. Розповідаючи про Корець, Крашевський відзначає, що “його останній власник, з давніх посідачів, плакав для нього велике майбутнє: побудував і заклав фабрики, осадив ремісниками, але слід того лишився лише у мурованому ринку, утримуваному євреями в найгіршому стані” [19, с. 112].

Третій розділ “Вечорів волинських” присвячений Житомиру – губерньському центру. Цей розділ перекладено українською мовою В. Грабовським [22]. У цьому розділі зосереджена найбільша частка фактологічного матеріалу книги, тоді як в інших переважають ліричні роздуми Крашевського. Опис міста розпочинається з його розташування і дати заснування. Далі письменник подає короткий виклад його славної історії, історичних пам’яток, які зникли на час Крашевського з лиця землі. Автор описує житомирські вулиці, особливості міського життя. Його вражає мала кількість наукової художньої літератури. “Нових книжок шукають, вони переходять з рук до рук, ними займаються, про них говорять. Не можна заперечити, що це ознака руху до кращого в суспільстві. Звичайно, є погані книжки, є шкідливі, однак з читанням загалом приходять найкращі результати і література є позитивним цивілізаційним осередком, вона освічує суспільство. Тішуся тим, що все нижче і глибше у суспільство проникає потреба читання, просвітництва, мислення” [18, с. 88–89].

Цікаво змальовані суспільні відносини в місті як в середовищі шляхти, так і серед інших суспільних груп. Письменник пише: “Житомир, як і в давні свої часи, є місцем проживання шляхти, яка принесла сюди свій звичай збиратися в тісному колі і милуватись тишею. Усі живуть, як на селі добрі сусіди, не розкішно, по господарськи і більше перебувають дома, ніж поза домом. Спосіб життя всюди непоказний, скромний, тихий” [18, с. 116].

Після опису шляхетського клубу, театру, який “змушений звертатись до свого старого репертуару, аби задовольнити повсюдне бажання до німецької чи навіть французької трагедії і це лише потурає поганим смакам” [18, с. 117].

Закінчивши опис житомирського життя, Крашевський переходить до замальовок мешканців різних повітів Волині. За незначними деталями письменник пізнає місцевість

звідки прибув мандрівник до губерньського центру. Так, “шапка, хутро, сурдут, вмиль відрізняють обивателя з Володимира, котрий одягається у Варшаві та Любліні, від Кременця, що несе на собі елегантність Галичини, і овручанина, котрий у благій простоті носить довгі поли посеред коротких” [18, с. 123].

Кожен з повітів, які описує Крашевський, ніби оживає і набирає властивих тільки йому рис. Луцький – славився погордливістю обивателів, в яких і досі не зникає старий сеймиковий дух, Ковельський – аристократичний та елегантний, Овруцький – старошляхетський і відсталий, Заславський складається лише з одного Сангушка, який є посідачем ледве не трьох четвертей повіту, Старокостянтинівський – багатий і скупий. У Житомирському повіті завжди найважче було втриматись урядовцям, від яких місцевий обиватель вимагав дуже багато і найчастіше їх змінював.

Побут селянства Волині, уже достатньо висвітлений у “Споминах Волині, Полісся і Литви” та інших джерелах, але “Вечори Волинські” суттєво доповнюють соціально-психологічний портрет корінного українського населення краю.

Останній розділ “Волинських вечорів” називається “Минуле і майбутнє”. В ньому, незважаючи на приховану ностальгію Крашевського за героїчним минулим, проглядає віра у краще майбутнє українського народу.

Таким чином, книга Ю. І. Крашевського є цінним краєзнавчим джерелом. Колоритний опис життя і побуту Волині, насичений оригінальним фактологічним матеріалом, до того ж погляду очевидця та сучасника описуваних подій, і на нинішній день має неоціненне значення.

У 1855 року Ю. І. Крашевський написав історичну працю у 4 томах “Спогади Яна Дуклана Охоцького” [23, с. 415]. Ян Дуклан Охоцький – шляхтич зі с. Вільська, нині Черняхівського р-ну, що на Житомирщині. Ці “Спогади”, по-праву, можна назвати енциклопедією життя Волині XVIII – початку XIX ст. Найбільшу цінність для нас становлять картини побуту в Житомирі, Овручі, Новограді-Волинському (Звягелі), Черняхові, спогади про Коліївщину, батька поета Густава Олізара з Коростишева, розділи “Житомирські сеймики 1792 р.”, “Волинь у 1797 р.”, “Нова Волинська губернія”, “Дальші події в Житомирі”, “Житомир і Сідачівка”, “Волинські епізоди”, “Романів”. У “Спогадах” багато цікавих бувальщин, пригод, місцевих історій і легенд.

Цінним історичним джерелом можна вважати також історичну драму Ю. Крашевського “Гальшка” [24, с. 256]. Вона була написана в 1838 році 25-літнім літератором. До цього епізоду з історії Волині середини XVI ст. зверталось чимало науковців і в наш час [25, с. 12–15]. Але можна стверджувати, що саме Крашевський увів у художню літературу образ княжни Гальшки Острозької – племінниці знаменитого Василя – Костянтина Острозького і співфундаторки Острозької академії.

У короткій передмові до історичної драми автор зазначає, що він використав для її написання ряд історичних джерел, серед яких згадує “Dzieje w Koronie polskiej od roku 1538 ro 1572” Лукаша Гурницького, “Historia” Нейгебауера і Кадано, “Klejnoty Rycerstwa” Папроцького, а також архів Метрики Литовської [26, с. 63–66]. Перелічуючи використані джерела, Крашевський наполягає на історичності своєї драми.

Однак, при уважному прочитанні драми, констатуємо, що серед дійових осіб княжна Гальшка є лише в другому акті, де дія відбувається в Острозькому замку і стержем якої є її примусове одруження. Тобто, лише в третині тексту п’єси княжна Острозька дійсно є дійовою особою, вся ж драма – перипетії кохання князя Дмитра Сангушка і української дівчини Молнії. Про подальшу долю Гальшки, а це ж тільки початок її сумного шляху, нічого не повідомлялось, як не розповідалось і про подальші роки її поневірянь.

Дмитро Сангушко введений у драмі як підла, підступна брехлива людина. Це тим більше рельєфно простежується, оскільки він був сміливим і вправним воїном, оборонцем степових рубежів, і міг би протистояти обставинам життя. Він клянеться Молнії у вічному коханні, а сам тим часом планує одружитись з Гальшкою.

На докори дівчини щодо його нещирості, Дмитро відповідає, що в шлюбі з Гальшкою його приваблює суспільне становище і багатства, а його ночі й кохання належатимуть Молнії. За спиною Молнії, хоч і неохоче, Сангушко погоджується подарувати дівчину Василю Острозькому, як плату за сприяння в одруженні з Гальшкою.

У другому акті Сангушко взагалі виступає як гвалтівник, розбійник, зажерливий чоловік, який не хоче ділитись з князем Василем скарбами тих же Острозьких, здобутих у замку.

На відміну від Сангушка, його вірна подруга українська дівчина – козачка – натура цілісна, самовіддана, жертвна, яка за коханим ходила в походи, билася з турками і татарами, рятувала його життя і лікувала рани, спала в степу під відкритим небом, поклавши голову на камінь.

Коли всі облишили князя Дмитра, Молнія в Чехії робить відчайдушну спробу його врятувати, вбиває місцевого донощика і зі зброєю в руках до кінця захищає Дмитра від убивць. Дізнавшись, що це вона причина загибелі Дмитра, бо мимовільно зрадила його, привівши вбивць, яких помилково прийняла за друзів, у притулок вигнанця, Молнія закінчує життя самогубством. Отже, саме проста українська козачка і є справжньою героїнею драми Ю. Крашевського.

Цікаво, що замилювання українськими жінками властиве не тільки Ю. Крашевському. Свентина у Словацького [27, с. 126], опис українських дівчат, які нагадують русалок у Ролле [26, с. 65] тому підтвердження.

Названі автори теж відзначають в українських жінок гордість, відданість коханому, любов до рідної землі. В драмі “Гальшка” саме образ Молнії підтверджує демократичні симпатії Крашевського [26, с. 65]. В той же час вельможі – та православні українці Дмитро Сангушко й Василь Острозький і поляки – католики Беата Костелецька – мати Гальшки й Мартин Зборовський – далекі від авторських симпатій, які визначає не національна чи релігійна належність.

Однак, Ю. Крашевський надто вільно повіяв з історичним матеріалом і допустив ряд неточностей: Дмитро Сангушко в Чехії не був убогим втікачем, а прибув туди на чолі озброєного загону зі значними скарбами та іншим майном. Обставини вбивства Дмитра Сангушка теж далекі від історичних фактів. Змальована у драмі постать князя Василя Острозького не відповідає історичній дійсності: Василю Острозькому на час описаних подій було лише 27 років і він був на 13 років старший від своєї племінниці.

Однак, не зважаючи на неточності, недоречності, в творі чудово змальований побут, природа. В цьому описі відчувається любов автора до України та її людей. З іншого боку, драма “Гальшка” є своєрідним джерелом до вивчення середньовічної історії України.

Крім вищезазначених історико-краєзнавчих праць, Ю. Крашевський писав праці з історії Литви: “Повість без назви” (1833), “Зигмунтовські часи” [27] (1835), “Історія Вільна від його початку до 1750 р.” [28], “Образи з життя і подорожей”, “Віленські спомини”(1840) [29], “Остання з князів Слуцьких”(1841) [30], “Костьол Свято-Михайлівський у Вільно”(1833) [31] та ряд історичних романів, найкращі з яких “Давня легенда”(1876), “Графиня Козель”(1873), “Брюль”(1874).

Таким чином, Ю. І. Крашевський, котрий більше відомий як зачинатель реалістичного напрямку в польській літературі, створив ряд праць з історії та краєзнавства України, що мають непересічне значення і в наш час. Підґрунтям для написання його робіт з історії та краєзнавства слугували фамільні архіви, стародруки, мемуарна література, опубліковані збірники документів і власні враження від подорожей. Саме в них черпав Ю. І. Крашевський свої знання життя і побуту як польської шляхти, так і українського народу, а також легенди, перекази, народні пісні.

В основу своїх творів Ю. Крашевський поклав сумлінне наукове дослідження і різних аспектів після денного життя українського народу. А тому його історико-краєзнавчі твори слугують цінним історичним джерелом і заслуговують на широку популяризацію.

Однак, його праці з історії та народознавства України мають ряд недоліків і головним з них виступає прихильність автора до “цивілізаторської місії” Речі Посполитої в українських землях.

У своїх історико-краєзнавчих творах Ю. Крашевський розглядає Волинь, як колишні “східні креси” Речі Посполитої. Незважаючи на демократизм, який притаманний його творчості “Волинського періоду”, в творах відчувається роздвоєння письменника: з одного боку демократ, який палко співчуває пригніченому українському народу; з іншого – багатий землевласник, що, співчуваючи, визискував той же народ і закликав його до “сердечного єднання” з паном.

І все ж, за словами Д. Бовуа, “Крашевський та Т. Т. Єж – це винятки, що рятують честь поляків в Україні стосовно ставлення до селян, і в цьому контексті значення його творчості непересічне” [32, с. 71].

Список використаних джерел

1. Кондратюк Р. Ю. “Wieczory Wołyńskie” як краєзнавче джерело / Кондратюк Р. Ю. // Ю. І. Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С. 8–12.
2. Баженова С. Е. Україністика в історико-краєзнавчих творах Ю. І. Крашевського / Баженова С. Е.; Ін-т історії України НАНУ, Кам.-Под. держ. пед. ун-т, Центр дослідження історії Поділля // Студії Кам’янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля / Відп. ред. Лев Баженов. – Кам’янець-Подільський: Оіом, 2005. – Т. 1. – С. 150–165.; Баженова С. Е. Етнографія Волині у творчості І. Крашевського / Баженова С. Е.; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича // Покликання служити науці і людям: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожелянка. – Чернівці: Наші книги, 2008. – С. 47–56; Ї ж: Україна в історико-краєзнавчих творах Ю. І. Крашевського / Баженова С. Е.; Кам.-Под. держ. ун-т // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць / Відп. ред. Олександр Завальнюк. – Кам’янець-Подільський: Оіом. – Т. 8. – С. 269–285.
3. Baliński M. i Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1843–1845 – Т. 1–3.
4. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia, i Litwy. – Wilno, 1840. – Т. 1. – 232 s.; Т. 2. – 205 s.
5. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołyni. – Т. 1. – S. 159.
6. Plug Adam. Józef Ignacy Kraszewski (zyciorys) // Książka jubileuszowa dla uczczenia Pięćdziesięcioletniej działalności literackiej Kraszewskiego J. I. – Warszawa, 1879 – S. 3., XXXVII.
7. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołyni, Polesia, i Litwy. – Т. 2. – 205 s.
8. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – Київ: Інтел, 1996.
9. Twardowski S. Wojna Domowa z Kozaki i Tatory.. za panowania Jana Kazimierza ...tocząca się. – 4 księgi. – 1681.
10. Przeczeniecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. – Т. 1. – Wilno, 1841.
11. Iwański A. Pamiętniki 1832–1876. – Warszawa, 1928. – S. 67; (друге видання – 1968 р.).
12. Українець А. М. Етнографічні спостереження Ю. І. Крашевського // Ю. І. Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С. 60.
13. Матеїко К. І. Український народний одяг. – Київ, 1977.
14. Грушевський М. С. Історія України–Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 270.
15. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia, i Litwy. – Warszawa: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1985. – S. 75–81.
16. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego / Pod red. I. Chranowskiego. – Lwów, 1939. – S. 20.
17. Suchodolska M., Jakimiowicz I., Janowska J. Rysunki z kolekcji J. I. Kraszewskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie. – Warszawa, 1961. – S. 235–237.
18. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859.
19. Кондратюк Р. Ю. “Wieczory Wołyńskie” як краєзнавче джерело // Ю. І. Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002.
20. Потульницький В. Українська світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 9.
21. Манько М. П., Гладуненко О. В. Історична драма Юзефа Крашевського “Гальшка” / Ю. І. Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С. 63.
22. Крашевський Ю. І. Вечори на Волині. Нариси про Житомир // Орієнтир 6+1. (м. Житомир). – 2002. – 3 січня – 21 лютого.
23. Kraszewski J. I. Wspomnienia Jana Duklana Ochockiego. – Wilno, 1855.
24. Kraszewski J. I. Poezje. – Т. 2. – Wilno, 1838. – 256 s.
25. Ковальський М. Гальшка – княжна Острозька (1539–1583) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С. 17–23; Боянівська М. Князівна Гальшка – трагедія багатой нареченої // Галицька брама (Львів). – 2000. – № 9. – С. 12–15.
26. Манько М. П., Гладуненко О. В. Історична драма Юзефа Крашевського “Гальшка” // Ю. І. Крашевський як явище світової культури. – Житомир, 2002. – С. 63–66.
27. Баженова С. Е. Юліуш Словацький і Україна. – Кам’янець-Подільський, 2004. Ї ж. – Юзеф Ролле. – Кам’янець-Подільський, 2002.
28. Kraszewski J. I. Wilno od jego początków do roku. – Wilno, 1840.
29. Kraszewski J. I. Obrazy z życia i podróży. – Wilno, 1842.
30. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wilno. – Wilno, 1842.
31. Kraszewski J. I. Ostatnia z książąt Słuckich. – Wilno, 1841.
32. Бовуа Даниель. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996.

Стефания Баженова

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВА Ю. И. КРАШЕВСКОГО

В статье рассматривается малоисследованный аспект творчества великого польского писателя, историка, краеведа Ю. И. Крашевского, характеризуются его историко-краеведческие труды.

Ключевые слова: Ю. И. Крашевский, Волинь, Полесье, украинский народ, архивы, история, краеведение, этнографическое описание, путешествия.

Stephaniya Bazhenova

HISTORICAL AND REGIONAL ASPECTS OF CREATION Y. I. KRASHEVSKI

The scantily explored verge of creation of the large Polish writer, historian, researcher of a particular region lights up in the article, description of him is given historical works.

Key words: Volyn, Polissya, Ukrainian people, archives, history.